

ЛЕОНІД АРСЕНІЙОВИЧ БУЛАХОВСЬКИЙ
(до 50-річчя від дня смерті) _____

У статті йдеться про основні напрями наукової роботи академіка Л. А. Булаховського, видатного славіста-лінгвіста.

Ключові слова: теорія мови, слов'янське мовознавство, порівняльно-історичне мовознавство, акцентологія.

Серед імен найвидатніших діячів науки й культури ХХ ст. по праву називається ім'я Леоніда Арсенійовича Булаховського, відомого славіста-лінгвіста, автора численних оригінальних праць, що становлять гордість вітчизняної славістики, і викладача, який виховав кілька поколінь студентів-філологів.

Леонід Арсенійович жив і працював на рубежі двох епох, учився і став професором ще в дореволюційні часи, сформувався на кращих традиціях суспільної й наукової думки свого часу й успішно розвивав їх у нових умовах. На початку ХХ ст. в Харківському університеті, де ще жива була пам'ять про О. О. Потебню, зростання молодого вченого проходило в атмосфері, насиченій ідеями Потебні, осяяній світлом його постаті. В особі Леоніда Арсенійовича ці ідеї знайшли палкого прихильника, виявилися співзвучними його власним пошукам і устремлінням. На все життя О. О. Потебня залишився для Л. А. Булаховського, як і для багатьох інших його сучасників, світочем, високим взірцем відданості науці й гуманістичним ідеалам, безкомпромісної принциповості.

Перу Леоніда Арсенійовича належить 11 публікацій, присвячених О. О. Потебні (деякі із статей були перекладені за кордоном, зокрема в Чехословаччині). З його ж ініціативи ім'я Олександра Опанасовича Потебні було присвоєне в 1946 р. Інституту мовознавства АН України.

І в публікаціях, і при спілкуванні зі студентами Леонід Арсенійович намагався передати читачам і слухачам своє ставлення до О. О. Потебні як до великого вітчизняного вченого й яскравої особистості.

Не випадково, очевидно, Л. А. Булаховського, як і О. О. Потебню, цікавили, серед іншого, широкі питання походження й розвитку мови, її соціальної природи, приваблювали передусім проблеми історичної еволюції мови і в її загальних лініях, і в індивідуальних, часткових виявах.

Серед важливих питань загальнотеоретичного характеру, які привертали увагу вченого, є питання про змішаний характер усіх мов, про співвідношення диференціації й інтеграції як типових процесів мовного життя, про характер взаємодії літературних мов, про двомовність, про ступінь проникності для сторонніх впливів різних рівнів мови, про різні шляхи запозичення мовних елементів.

Питання про змішування народів та його мовні наслідки Леонід Арсенійович відносив до найважливіших питань соціології мови, а інтеграцію й диференціацію розглядав як типові процеси соціального мовного життя. «І диференціація, і інтеграція,— писав він,— для переважної більшості випадків становлять лише дві сторони процесу еволюції»¹.

Посилаючись на праці О. О. Потебні, І. Бодуена де Куртене, С. Младенова, інших учених, Л. А. Булаховський зазначав: «Мов, які б більше чи менше не підлягали стороннім впливам, навіть у відсталих (дикунських) народів, народів, що живуть найбільш ізольовано, досі не виявлено»².

Із виникненням літературних мов у проблемі міжмовних зв'язків з'являється ряд нових аспектів. У галузі історії літературних мов Леонід Арсенійович працював особливо багато і плідно. Такі його монографії, як «Виникнення й розвиток літературних мов», двотомний «Русский литературный язык первой половины XIX века» увійшли до класики вітчизняного мовознавства. Обидві праці належать до найкращих досягнень вітчизняної філології довоєнного періоду. В них широкий простір знайшли і блискуча ерудиція автора, і його художній смак, і спостережливість, і вміння сполучати найтонший аналіз із узагальненнями, заснованими на багатому та різноманітному матеріалі.

Разом з В. В. Виноградовим, В. М. Жирмунським, Г. О. Винокуром Л. А. Булаховський вважається одним із основоположників історії літературної мови як наукової та навчальної дисципліни.

Як немає й не може бути ізольованих у своєму розвитку мов взагалі, так не існує відокремлених від чужомовних впливів і літературних мов. Учений підкреслював: «Історія літературних мов ніде й ніколи не дозволяє нам спостерігати словесного життя народів із, сказати б, суто органічним розвитком їхньої мови, розвитком, у здійсненні якого тією чи іншою мірою не відбивався б вплив іноземних мов і з ними — певних народів. Хто не запозичає, не переймає кращого від народів, що випередили його в тому або іншому відношенні, — той, звичайно, стає тим самим на шлях зниження рівня своєї культури». І далі: «Конче треба літературномовний розвиток розглядати як певну рівнодіючу тенденцій, властивих мові внутрішньо, та тенденцій, засвоєваних з тих або тих мотивів від чужих мов»³.

Л. А. Булаховський переконливо показав, що широка взаємодія літературних мов — одна з головних закономірностей їхнього розвитку. Разом з тим у своїх працях на численних фактах і явищах мов багатьох народів він уперше визначив найзагальніші закономірності становлення, розвитку й функціонування літературних мов і, слідом за О. О. Потебнею, наголошував на дії власної енергії, чинників внутрішнього порядку. «Збудження ззовні, — писав Л. А. Булаховський, розвиваючи думку О. О. Потебні, — привід для розгортання *свого*, і питати треба не стільки про те, що і від кого запозичено, скільки про те, що створено, що додано в результаті діяльності, збудженої відповідним поштовхом чи поштовхами від інших... Запозичати — значить брати для того, щоб, можливо, внести до скарбниці людської культури більше чи навіть значно більше, ніж одержано в певний момент історії»⁴.

¹ Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 264.

² Там же.— С. 266.

³ Там же.— С. 460.

⁴ Булаховський Л. А. Александр Афанасьевич Потебня.— К., 1952.— С. 7–8.

Серед проблематики міжмовних зв'язків однією з найважливіших не тільки в теоретичному, а й у суто практичному плані є проблема двомовності.

Спинаючись на цій проблемі, зокрема на висвітленні її О. О. Потебнею, Л. А. Булаховський підкреслював насамперед складність і необхідність глибокого й всебічного дальшого вивчення всього комплексу належних до неї питань. Більше, ніж суто лінгвістичний, Л. А. Булаховського, як і О. О. Потебню, хвилював психологічний аспект двомовності, особливо двомовності дітей. О. О. Потебня вважав, що з іноземними мовами діти повинні знайомитися лише тоді, коли вони досить міцно оволоділи рідною мовою, оскільки рання двомовність не є засобом передачі двома мовними системами того самого кола думок, вона «роздвоює це коло та наперед утруднює досягнення цілісності світогляду і перешкоджає науковій абстракції». Це твердження вченого підкріплене його власним сумним досвідом: народженому в українському селі на Полтавщині (нині Сумщині) Олександрові Опанасовичу з семи років довелося навчатися в польській школі, і на все життя він запам'ятав, як важко на його психіці відбилася чужа мовна стихія.

Пізніше Л. А. Булаховський наводив також результати досліджень зарубіжних учених, зокрема англійських, що вивчали двомовних дітей в Уельсі, які разом з рідною (кімрською) мовою опановували англійську — ці діти відставали від одномовних щодо багатства лексики, досконалості мислення і навіть гірше володіли правою рукою («*British Journal Psychology*», XIII, XIV, 1923).

Отже, при вивченні мов повинні враховуватися не тільки потреби комунікації, а й роль мови в розвитку інтелекту дитини, у розвитку її психіки в цілому. Л. А. Булаховський вважав вартим уваги висновок швейцарського вченого І. Епштейна (цей висновок поділяли й інші відомі мовознавці), що «найкориснішим в інтересах розвиненої думки є стан, коли вільно читають на багатьох мовах, а розмовляють тільки однією»⁵.

На думку О. О. Потебні, вживаючи ту чи іншу мову, двомовна людина разом з тим змінює характер і напрямок своєї думки; кожна мова характеризує певне коло уявлень, почуттів і бажань мовця (наприклад, поет Ф. І. Тютчев свої листи та статті писав тільки французькою мовою, а вірші — російською; І. С. Тургенев, який досконало володів французькою мовою, друкувався тільки російською). О. О. Потебня вважав, що «діяльність думки чужою мовою ... йде не тільки на шкоду думці мовою рідною, а й загальній продуктивності», і двомовні, і багатомовні люди, які вражають своєю високою розумовою діяльністю і творчістю, зробили б більше, якби, маючи той самий таланти і однаково працюючи, володіли досконало лише рідною мовою, а інші знали настільки, наскільки це є корисним для збудження думки.

Погоджуючись з О. О. Потебнею та іншими вченими, які підкреслюють необхідність обережного підходу до раннього оволодіння мовами, Л. А. Булаховський не вважав концепцію двомовності О. О. Потебні беззаперечною в цілому. У деяких моментах він поділяв критику, якій піддавали цю концепцію. Зокрема, Л. А. Булаховський вважав справедливою думку І. К. Білодіда про те, що знання мов у зрілому віці не перешкоджає науковій абстракції, як твердив О. О. Потебня, а навпаки, — сприяє їй.

Визнаючи, що концепція О. О. Потебні може й повинна підлягати в багатьох її моментах критичному розгляду, Л. А. Булаховський підкреслював, що вчений

⁵ Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— Т. 1.— С. 286–289.

мав рацію, наголошуючи на перевагах саме рідної мови для розвитку творчої думки.

Нині двомовність і багатомовність багатьох людей із зростанням загального рівня освіти стає повсякденною реальністю, і треба, щоб, забезпечуючи взаєморозуміння, двомовність служила дальшому розвитку творчих можливостей кожної людини.

Проте наукова робота відбивала лише один бік життя й творчості Л. А. Булаховського. Він не уявляв себе без викладання, без студентської аудиторії. Початок розквіту його плідної діяльності припадає на післяреволюційні 20-і роки, коли до грамотності, до культури в Україні почали прилучатися величезні маси не тільки молоді, а й дорослих, коли відкривалися школи, в університетах, педінститутах готувалися кадри вчителів, коли були гостро необхідні підручники й методичні посібники, вироблялися програми і т. ін. Це була новаторська масштабна просвітницька робота для тоді ще не дуже численної української інтелігенції, і Леонід Арсенійович узяв у ній найактивнішу участь. Він викладає на робітфаках і різних курсах, пише підручники й посібники з української та російської мов, активно рецензує й редагує праці інших авторів, розробляє й удосконалює програми викладання мов⁶.

Разом з тим для професора Л. А. Булаховського головною була все ж підготовка висококваліфікованих учителів, вирішальної ланки у справі освіти. Майбутнім учителям він читав лекції в Харківському університеті з російської та української мов, із загального та порівняльно-історичного мовознавства. Численні студенти Леоніда Арсенійовича згадували його лекції як надзвичайно цікаві, він був блискучим лектором, слухати його (особливо коли йшлося про проблеми загального мовознавства) приходили студенти з інших факультетів. Насичені цікавими фактами й думками, ці лекції приваблювали й формою: у лектора були артистичні здібності. У колі рідних і знайомих він інколи читав художні твори і робив це майстерно⁷.

Щоправда, слухачів курсу порівняльно-історичного мовознавства було значно менше — відлякувала складність матеріалу (зате, мабуть, серед них були такі учні Л. А. Булаховського, як майбутні академіки І. К. Білодід та Ю. В. Шевельов).

Серед інших дисциплін у 30-і роки в Харківському університеті Л. А. Булаховський читав курси сучасної російської мови та її історії. На матеріалах лекцій він підготував і одну за одною видав дві фундаментальні книжки, що стали чи не найвідомішими його працями: «Курс русского литературного языка» (Х., 1935) та «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (Х., 1936). Ці книжки для кількох поколінь студентів-філологів були серед найкращих і найповніших посібників (не випадково вони перевидавалися по п'ять

⁶ Див., наприклад, такі його праці цього періоду, як «Краткий учебник русского языка и правописания». — Х., 1923. — 41 с.; Из учебной литературы по русскому и украинскому языкам для рабфаков (Обзор) // Путь просвещения. — 1923. — № 6. — С. 228–234; Кілька уваг до програм рідної мови для 2-го концентру шкіл соцвиху // Шлях освіти. — 1926. — № 11. — С. 46–52; Облік авторського досвіду в шкільній роботі // Там же. — 1926. — № 8–9. — С. 94–106.

⁷ За свідченням дочки Леоніда Арсенійовича Юлії Леонідівни, особливо запам'яталися «художні читання» в евакуації в Уфі, коли Леонід Арсенійович читав українських класиків, «Евгенія Онегіна» Пушкіна. Маленька кімнатка, у якій жила сім'я Булаховських, не могла вмістити всіх бажаючих послухати Леоніда Арсенійовича (серед них бували й М. Т. Рильський із сім'єю, академік М. Я. Калинович із дружиною, інші евакуйовані колеги). Слухачі стояли навіть у коридорі, а прагматична татарка — господарка квартири, напівжартома погрожувала продавати квитки на ці вечірні читання.

разів: «Курс» виходив також у 1936, 1938, 1949 й 1952 рр., «Исторический комментарий» — у 1939, 1950, 1953 та 1958 рр.). Одночасно обидві книжки, багаті оригінальними думками, свіжим ілюстративним матеріалом, зайняли почесне місце в класичній науковій літературі з російської мови.

У різних виданнях кінця 30-х — початку 40-х років почали з'являтися статті Л. А. Булахівського, присвячені російській літературній мові першої половини XIX ст., що свідчили про новий напрямок роботи вченого, про дальше поширення кола його наукових зацікавлень⁸. Зібрані разом і систематизовані спостереження над різними сторонами мови письменників відповідного часу склали фундаментальну двотомну працю «Русский литературный язык первой половины XIX века» (т. 1. — К., 1941, 2-е изд. — К., 1957; т. 2. — К., 1948, 2-е изд. — М., 1954), скромно видану автором як посібник для студентів-філологів. Проте по суті це було оригінальне й глибоке дослідження, побудоване на великому матеріалі, що охоплював твори як класиків російської літератури, так і її менш відомих представників. Адже саме в цей період викристалізувалися головні мовні особливості російської прозаїчної белетристики, закладалися стилістичні основи сучасної мови науки.

Л. А. Булахівський немало нового додає до характеристики мовної манери класиків, розмежує власне жанрові риси та неповторно авторські; портрети письменників (особливо менш відомих), як правило, короткі, але дуже виразні.

У другому томі дослідження аналізуються особливості літературної мови в галузі орфоєпії і граматики, визначається роль тих чи інших форм і конструкцій у тканині художнього твору. Особливо ґрунтовно розроблені питання синтаксису, висвітлено шляхи звільнення мови від конструкцій, пов'язаних із церковнослов'янською стихією та з продуктами дворянської двомовності (вплив галліцизмів), а також продемонстровано збагачення синтаксису структурами живої розмовної мови, її ідіоматикою (І. А. Крилов та ін.).

Відповідно до давніх інтересів Л. А. Булахівського великий розділ у другому томі присвячено наголосу. Проаналізувавши численні факти коливання наголосів (насамперед у мові поезії), учений доходить висновку, що «мабуть, протягом першого п'ятдесятиріччя XIX ст. вплив південноросійських елементів підсилюється в Москві за рахунок особливостей північноросійських»⁹.

Перу Л. А. Булахівського належить також низка досліджень, присвячених «Слову о полку Игоревім». Найбільшою за обсягом і найповнішою за охопленим матеріалом є перша його праця з цієї серії: «“Слово о полку Игореве” как памятник древнерусского языка» («Слово о полку Игореве»: Сб. исслед. и статей / Под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Ленинград, 1950. — С. 130–163). Учений підкреслює свою позитивну оцінку першого видання пам'ятки як такого, що містить менше перекручень первісного тексту порівняно з наступними.

У статті йдеться про деякі фонетичні моменти, про форми імен, займенників і дієслів, про деякі особливості словотвору; у більшості випадків переконливі

⁸ Див., наприклад, *Словесные средства комического у русских писателей первой половины XIX века* // *Рус. яз. в шк.* — 1939. — № 5–6. — С. 44–58; *Из стилистического синтаксиса первой половины XIX века* // Там же. — 1940. — № 4. — С. 9–16; *Абстрактная лексика в русском литературном языке первой половины XIX века* // *Науч. зап. Днепропетр. ун-та. : Сб. работ филол. фак-та.* — 1940. — Т. 20. — Вып. 1. — С. 5–28.

⁹ *Русский литературный язык первой половины XIX века.* — К., 1948. — С. 137.

кон'єктури до кількох темних місць пам'ятки (*кнѣсь, стрикусы, погыбе, рьци* і под.).

Міркування вченого про переваги першого друкованого видання пам'ятки О. І. Мусіна-Пушкіна спеціально викладені ним у статті «О первоначальном тексте “Слова о полку Игореве”» (Изв. АН СССР. Отд-ние лит. яз.— 1952.— Т. 11. Вып. 5.— С. 439–440).

Про міфологічні назви, форми множини, деякі спостереження над лексикою (в тому числі й характерною для української мови — як *зоря, жалоци* та ін.) ідеться в інших працях Леоніда Арсенійовича про давню пам'ятку.

Якщо з харківським періодом життя Леоніда Арсенійовича пов'язані його праці переважно з русистики, то в 40-і роки він звертається до української проблематики, хоча продовжує публікувати й задуману, очевидно, раніше працю «Деєтимологізація в російській мові» (автореферат монографії надруковано 1946 року).

Уже 1941 р. з'являється вступна стаття Л. А. Булаховського до книжки П. Житецького «Нарис літературної історії української мови в XVIII віці», виданої у Львові. Різнопланові україністичні праці особливо розгортаються в Уфі, в роки евакуації. Тут разом з М. Т. Рильським і М. Я. Калиновичем Леонід Арсенійович наполегливо працює над редагуванням укладеного в Інституті мовознавства АН УРСР у попередній період великого однотомного «Російсько-українського словника» (вийшов у Москві в 1948 р.). Тут же він розгорнув роботу над монографією «Історичний коментарій до української мови» (текст друкувався окремими статтями в Києві в 40–50-і роки).

Саме в роки евакуації задумано й створено цикл статей про особливості поетичної мови Т. Шевченка (Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка. І. Інтимізуючі займенники // Вісті АН УРСР.— 1942.— № 3–4.— С. 75–89 і Укр. літ.— 1942.— № 5–6.— С. 143–154; Мовні засоби інтимізації в поезії Шевченка. ІІ. Звертання // Укр. літ.— 1943.— № 3–4.— С. 131–156).

Продовженням «Шевченкіани» Леоніда Арсенійовича є його дослідження «Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX ст.» (побачило світ в книзі «Пам'яті Т. Г. Шевченка», виданій у Москві 1944 р. до 130-річчя від дня народження поета).

В Уфі Леонід Арсенійович пише нариси, що виходили окремими виданнями: «Український літературний наголос (Характеристика норми)» (Уфа, 1943) і «Українська пунктуація (Розділові знаки)» (Уфа, 1943). Обидві праці свідчать про роботу Леоніда Арсенійовича над «Українським правописом». Підготовлений ученим проект Правопису обговорювався вченими й письменниками 1943 р. на щойно звільненій українській землі в с. Помірках на Харківщині. Був затверджений Урядом УРСР у 1945 р. Із незначними змінами він чинний і досі.

Так само в Уфі вчений розпочинає роботу над проблемами походження української мови. Першою ластівкою з цього циклу досліджень є стаття «Українська мова серед інших слов'янських». Вона надрукована 1942 р., у найважчий період війни, коли Україна була окупована ворогом (Укр. літ., 1942.— С. 5–6.— С. 241–256). Про продовження роботи над цією проблематикою свідчить публікація окремим виданням праці «Виникнення української мови і її положення серед інших слов'янських» (К., 1948) і далі низка статей, що згодом були об'єднані в книжці «Питання походження української мови» (К., 1956) (автореферат її опубліковано в ж. «Вопросы языкознания» в 1953 р.). Книжка з'явилася на основі тривалого й глибокого вивчення автором фактів історії української мови. У

ній дано вичерпні для того часу відповіді на такі кардинальні для україністики питання, як мова Києва й Київщини, риси української мови в пам'ятках різних століть, час формування української мови та ін. Розкрито й перші етапи формування української літературної мови. Значне місце в книжці займає висвітлення зв'язків української мови з іншими слов'янськими, зокрема з білоруською.

Ще під час війни Леонід Арсенійович повернувся з евакуації в Україну, але не в рідний Харків, а в Київ. Із середини 1944 р. він призначається директором Інституту мовознавства АН УРСР, а в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка займає кафедру української мови.

За редакцією Леоніда Арсенійовича 1951 р. і в його співавторстві виходить з друку двотомний «Курс сучасної української мови», гостро необхідний студентам-філологам. За історичну граматику їм правили фрагменти «Історичного коментаря до української мови». У 50-х роках Леонід Арсенійович працює над проблемами синтаксису сучасної української мови (відповідні публікації мають форму лекцій для студентів-заочників: «Синтаксис (зв'язки) займенників у простому реченні» (К., 1957); «Підмет і присудок в українській літературній мові» (Вип. 1 і Вип. 2.— К., 1958); «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення» (К., 1959).

У 30–40-і роки Леонід Арсенійович, як і інші лінгвісти, не міг вільно працювати в улюбленій галузі порівняльно-історичного мовознавства, а головне — друкувати свої дослідження через панування в радянському мовознавстві так званого «нового вчення» про мову М. Я. Марра. Псевдонаукове «нове вчення» на тривалий час затримало розвиток лінгвістичної науки. Воно нав'язувалося лінгвістам як марксистське, начебто ідеологічно єдино правильне, хоча було засноване на помилкових твердженнях про те, що мова є класовою категорією й становить надбудову над матеріальним базисом, що мовний розвиток відбувається лише внаслідок схрещення існуючих мов, у результаті чого виникають нові мови.

Великої шкоди завдало заперечення Марром порівняльно-історичного методу, таврування його як ідеологічно ворожого, буржуазного; поняття прамови, яким оперує компаративістика, чомусь оголошувалося реакційним, расистським. М. Я. Марр пропонував свій метод дослідження мови — палеонтологічний, за яким рекомендувалося відшукувати в усіх словах начебто найдавніші кореневі елементи *сал, бер, йон, рош*.

У 30-і роки відомі компаративісти Є. Д. Поливанов, Г. А. Ільїнський, А. М. Селицhev були репресовані як вороги народу.

Серед методів боротьби з інакомисленням, за «нове вчення» Марра були й такі форми, як зібрання колективів, збори, на яких незгодні з цим ученням зазнавали гострої критики. Одне з таких зібрань у Харківському університеті, присвячене критиці професора Булаховського, описує в листі до Інституту (уже в 70-і роки) колишня аспірантка Леоніда Арсенійовича І. Я. Журба:

«Пам'ятаю похмурий осінній день 1933 року. В цей день проводилася лінгвістична дискусія про вчення Марра. Потєбнянська аудиторія Харківського університету. В президії Л. А. Булаховський, деякі викладачі університету, аспіранти. Прихильники Марра виступали за “нове вчення” Марра, нападали на Л. А. Булаховського за критику, за невизнання цього вчення науковим, марксистським. Леонід Арсенійович спокійно вислуховував несправедливі, подекуди грубі антинаукові виступи...»

Наприкінці слово було надано професору Л. А. Булаховському. Він підвівся, зовні спокійний, обвів уважним поглядом аудиторію і сказав: “Совість радянського вченого не дозво-

ляє мені визнавати праці Марра за наукове вчення про мову". І сів, не сказавши більше ні слова. Ні слова.

Розходилися ми з почуттям болю, глибокої пошани до вчителя. Леонід Арсенійович учив нас бути чесними, незламними.

30-і роки були для проф. Л. А. Булаховського нелегкими. Пам'ятаю, в день його народження я виступила в газеті "Укіжовець" (видавалася в Харкові Українським інститутом журналістики. — Т. Л.) з привітанням, поздоровленням. Написала, скільки добра він робить людям, молоді, який він чуйний, справедливий, добрий.

Через кілька днів я побачила Леоніда Арсенійовича в університеті. Він швидко йшов назустріч мені. Зупинився і, видимо схвильований, подякував за поздоровлення й добрі побажання. І раптом спитав: "Як же Ви не побоялись?". Цим, я думаю, сказано все...».

І в 40-і роки Л. А. Булаховського, уже директора Інституту мовознавства АН УРСР, академіка, продовжували гостро критикувати за те, що він, ігноруючи маррівське «нове вчення», намагався продовжувати порівняльно-історичні дослідження. Критика була демагогічною, безмежно далекою від наукової аргументації.

Проте в травні 1950 р. з критикою марризму на сторінках газети «Правда», головного ідеологічного органу СРСР, виступив грузинський лінгвіст академік А. С. Чикобава. До дискусії з проблем мовознавства запрошувалися інші вчені. З великою критичною статтею виступив і Леонід Арсенійович. В умовах тоталітарного режиму, недавніх репресій цей виступ був актом громадянської мужності.

На щастя, дискусія закінчилася виступом головного марксиста Сталіна, який несподівано для всіх засудив марризм, а його палеонтологічний метод назвав «ворожінням на кавовій гущі».

Післядискусійний період був періодом повернення науці її традиційних цінностей, періодом складання планів майбутньої роботи, підготовки й перепідготовки наукових кадрів на засадах, вільних від псевдонаукових ідей і постулатів. Академікам А. С. Чикобаві й Л. А. Булаховському було доручено написати нові підручники із загального мовознавства¹⁰, а від Леоніда Арсенійовича, як від найвидатнішого славіста в Союзі РСР, чекали порівняльної граматики слов'янських мов і етимологічного словника¹¹.

У численних працях Л. А. Булаховського післядискусійних 50-х років, що друкувалися в різних виданнях Києва та Москви, перекладалися на мови народів СРСР, а також на слов'янські мови за рубежем, ішлося про теоретичний фундамент мовознавчої науки — порівняльно-історичний метод, про генетичну спорідненість багатьох мов, про правильне розуміння їхнього розвитку, де визначальну роль відіграють процеси диференціації та інтеграції, а не схрещування в маррівській інтерпретації. Особливу увагу він приділяв визначенню недоліків методу й удосконаленню його прийомів.

Численні недосконалості порівняльно-історичного методу, — твердив учений, — не підлягають жодному сумніву: недостатня увага до інтеграційних процесів і переоцінка диференційних (розпад едностей) і нині типові для нього; операції з граматичною аналогією містять на практиці досі чимало суб'єктивного, довільного; етимологізування, що спирається на досить точні фонетичні закони, мало задовольняє, однак, у тому, що стосується семасіології (семантики), а порівняльно-історичний синтаксис не може похвалитися розробленістю методу, який своїми якостями дорівнював би тому, що досягнуто у фонетиці та морфології.

¹⁰ Див.: Чикобава А. С. Введение в языкознание.— М., 1952.— Ч. 1; Булаховский Л. А. Введение в языкознание.— М., 1953.— Ч. 2.

¹¹ Зусиллями українських компаративістів, головно учнів Л. А. Булаховського, обидві праці створено: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов.— К., 1966; Етимологічний словник української мови.— К., 1982–2011.— Т. 1–6.

Грунтуючись на власних уподобаннях і наявних матеріалах, Л. А. Булаховський сам працює на тих ділянках, де можна певним чином показати шляхи удосконалення методу і його прийомів. Ілюстрацією може бути його велике оригінальне дослідження «Слов'янські найменування птахів» — монографія, що публікувалася окремими фрагментами в різних виданнях ще до дискусії¹².

Етимологізуючи, аналізуючи величезний і надзвичайно строкатий матеріал з усіх слов'янських мов і їхніх діалектів, дослідник, поряд із урахуванням фонетичних закономірностей, постійно звертає увагу на семантику досліджуваних слів, зокрема на можливість звуконаслідувального характеру багатьох утворень, на вплив одних назв, більш поширених, на інші тощо (не випадково один з опублікованих фрагментів має в заголовку словосполучення «Семасіологічні етюди»).

Фонетико-семасіологічним дослідженням, де врахування звукових кореспонденцій постійно поєднується з увагою до семантики, є й інша велика новаторська праця Л. А. Булаховського (по суті монографія) «Деетимологізація в російській мові», що теж була в основному опублікована ще в 40-і роки¹³.

У присвяченій питанням втрати словами зв'язків із етимологічно спорідненими, тобто з етимологічним гніздом, автор постійно, грунтуючись на семантичних зіставленнях, висвітлює причини деетимологізації — як формальні (чергування голосних та альтернація приголосних, гаплогія, випадіння та відпадіння звуків тощо), так і інші спеціальні моменти: зсуви в значеннях, зміни стилістичних сфер уживання слів (зокрема якщо йдеться, наприклад, про церковнослов'янськи), втрата мотивів називання і т. ін.

Міркування вченого про етимологію назв птахів та деетимологізацію багатьох утворень, як і інші етимології, подані в численних працях ученого, широко використовувалися укладачами «Етимологічного словника української мови» (1982–2011 рр.).

Особливу увагу Л. А. Булаховського привертала також семантичні та формальні зміни емоційно-афективного походження (пор. його працю: О некоторых явлениях эмоционально-аффективного происхождения в сербо-хорватской и словенской морфологии // *Вопр. грамматики. Сб. статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова.* — М. ; Ленинград, 1960).

У практиці порівняльно-історичних досліджень Л. А. Булаховський вважав за необхідне удосконалити прийоми опрацювання явищ граматичної аналогії, або індукції — зміни зовнішньої форми слова внаслідок впливу на неї інших форм. Учений детально досліджував напрями відмінкової індукції¹⁴, спиняв

¹² Див.: Славянские наименования птиц // *Мовознавство.* — 1948. — Т. 6. — С. 34–66; Семасиологические этюды. Славянские наименования птиц // *Вопр. слав. языкознания.* — Л., 1948. — Кн. 1. — С. 169–197; Общеславянские названия птиц // *Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз.* — 1948. — Т. 7. Вып. 2. — С. 97–124; Славянские наименования птиц типа сложных (composita) // *Наук. зап. Київ. ун-ту.* — 1948. — Т. 7. Вып. 3. Філол. зб. № 2. — С. 51–66.

Монографію опубліковано також у третьому томі «Вибраних праць» Л. А. Булаховського (К., 1978. — С. 189–299).

¹³ Деетимологізація в руском языкѣ // *Тр. Ин-та рус. яз. АН СССР.* — М., 1949. — Т. 1. — С. 147–209; Деетимологізація сложений в руском языкѣ // *Мовознавство.* — К., 1951. — Т. 9. — С. 71–78; Типы деетимологізації в руском языкѣ // *Вопр. славянского языкознания.* — Л. ; X., 1953. — Кн. 3. — С. 5–29 (див також: *Булаховський Л. А. Вибрані праці* : В 5 т. — К., 1978. — Т. 3. — С. 345–440).

¹⁴ Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления // *Слов'янське мовознавство.* — К., 1958. — Вып. 1. — С. 7–90; Грамматическая индукция в славянском склонении // *Вопр. языкознания.* — 1956. — № 4. — С. 14–30.

увагу на атематичному класі дієслів у слов'янських мовах¹⁵. Дослідження граматичної аналогії мало становити частину великої праці Л. А. Булаховського про порівняльно-історичний метод.

Семантичний момент дуже часто враховується Л. А. Булаховським і в його численних працях з акцентології. Ці праці займають особливе місце серед порівняльно-історичних досліджень ученого. Зацікавленість наголосом і кількістю в слов'янських мовах він проніс через усе своє життя: першою його друкованою працею була рецензія на акцентологічну розвідку німецького вченого П. Дільса і останньою, поданою ним до друку, була також акцентологічна стаття (Из очерков по славянской акцентологии // Слов'янське мовознавство.— К., 1962.— Т. 4.— С. 5–16). Дослідження Л. А. Булаховського відбивають погляди вченого на реконструйовану праслов'янську акцентологічну систему, висвітлюють її рефлексію в сучасних слов'янських мовах.

При всіх труднощах з публікацією порівняльно-історичних праць у 30–40-х рр. Л. А. Булаховський і тоді не припиняв своїх акцентологічних студій. Після лінгвістичної дискусії він продовжує і поглиблює їх, але поряд із статтями звертається до монографічних досліджень акцентологічних особливостей окремих слов'янських мов чи їхніх груп. Побачили світ «Акцентологический комментарий к польскому языку» (К., 1950), «Акцентологический комментарий к чешскому языку» (К., 1953. — Вип. 1; К., 1956, — Вип. 2–3), «Болгарский язык как источник для реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы» (М., 1958). У планах ученого була монографія «Східнослов'янський наголос у порівняльно-історичному висвітленні» (її розділи друкувалися в різних виданнях окремими статтями).

Акцентологічні дослідження Л. А. Булаховського становлять два томи п'яти-томного видання його наукових праць. Разом з А. Беличем, Я. Розвадовським, Н. Ван-Вейком, Є. Куриловичем, Х. Стангом, Л. А. Булаховський є одним з найвидатніших слов'янських акцентологів.

Л. А. Булаховський відіграв велику роль у розвитку вітчизняного мовознавства. Протягом тривалого часу він стояв на чолі лінгвістичної науки України і сам збагатив її численними новаторськими працями. Як найавторитетніший учений, він упродовж багатьох років визначав напрями досліджень із мовознавства, теми багатьох кандидатських і докторських дисертацій. Він є автором проекту «Українського правопису», що діє вже понад 60 років.

Наділений багатьма талантами, безмежно відданий науці, культурі, освіті, Л. А. Булаховський залишив велику й різноманітну спадщину, яка була, є і ще довго буде джерелом плідних ідей. Учений сильної творчої думки, він приваблював читача й оригінальністю завдань, які ставив перед собою як дослідник, і свіжістю дібраних ним мовних фактів, і глибиною їх обробки, і ґрунтовністю висновків. З його іменем пов'язана й ціла низка нових ідей і підходів, які відкрили нові горизонти в наукових пошуках.

За його підручниками й посібниками вчилися кілька поколінь студентів вищих навчальних закладів, які потім стали вчителями, працівниками науки й культури. Особлива роль Л. А. Булаховського в розвитку української славістики: саме за його ініціативою 1946 р. в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка на філологічному факультеті було відкрито слов'янське відділення. Леонід Арсе-

¹⁵ Исследования в области грамматической аналогии и родственных явлений : Слав. атемат. глаголы // Учен. зап. Харків. ун-ту.— 1940.— Т. 19.— С. 1–31.

нійович з того часу завідував кафедрою славістики і викладав студентам історичні мовознавчі дисципліни. Своім учителем його називали й називають багато вчених, викладачів, серед них академіки І. К. Білодід, О. С. Мельничук, Ю. В. Шевельов, члени-кореспонденти НАН України О. Б. Ткаченко й А. П. Непокупний, доктори філологічних наук А. Й. Багмут, Л. Л. Гумецька, М. О. Карпенко, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, кандидати наук А. М. Матвієнко, Є. І. Павленко, Н. П. Романова, Ю. Л. Яворська та ін.

Усі, кому пощастило безпосередньо вчитися в Л. А. Булаховського, спілкуватися з ним, запам'ятали свого вчителя як високоінтелігентну, надзвичайно ерудовану, доброзичливу, скромну, але водночас тверду й непоступливу в принципових питаннях людину.

T. B. LUKINOVA

LEONID BULAKHOVSKIY (commemorating 50th death anniversary)

The article deals with the main trends of the scientist's work of Academician L. A. Bulachovskiy, an outstanding slavist linguist.

Key words: general theory of linguistics, Slavic studies, comparative-historical linguistics, accentologie.